

UOT 1(091)

Səh. (86-102)

DOI: <https://doi.org/10.59849/2219-7370.2024.30.86>

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN FƏLSƏFƏSİNDƏ AZƏRBAYCANÇILIQ VƏ TÜRKCÜLÜK

Faiq Ələkbərli,

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya
İnstitutunun aparıcı elmi işçisi
faikalekperov@mail.ru
<http://orcid.org/0000-0002-8865-568x>

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucusu, tanınmış filosof-mütəfəkkir, milli ideoloq Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin fəlsəfi və sosial-fəlsəfi görüşlərində Azərbaycan türkcülüyü, azərbaycançılıq ideyasının yaranmasından və inkişafından bəhs olunur. Burada göstərilir ki, Rəsulzadənin baxışlarında Azərbaycan türkcülüyü, azərbaycançılıq ideyasının ortaya çıxmasına səbəb I Dünya müharibəsi dövründə “ümmət”çiliyin arxa plana keçməsi, bunun əvvəzində milliyyətçilik cərəyanının geniş şəkildə yayılması və Çar Rusiyasının dağılması gerçəkliyinin yaxınlaşması olmuşdur. Belə bir vəziyyətdə, M.Ə. Rəsulzadə o dövrə qədər özünü daha çox Qafqaz türkü kimi, Qafqaz müsəlmanı kimi tanıyan türklərin Azərbaycan türkü, azərbaycanlılıq anlayışlarına sahiblənməsini vacib hesab etmişdir. 1918-ci ilin 28 mayında qurulan Azərbaycan Cümhuriyyətinin təməl əsaslarını müəyyənləşdirən M.Ə. Rəsulzadə “Azərbaycan” anlayışını “tarixi-coğrafi” qavramdan, siyasi-ideoloji bir şəkilə salmağı bacarmış və yeni milli dövlətçiliyin yaranmasına zəmin hazırlamışdır. Məqalədə qeyd olunur ki, M.Ə. Rəsulzadənin yeni yaranan Türk Cümhuriyyətinə “Azərbaycan” adını verməsi də təsadüfi olmamış, gələcəkdə Bütöv Azərbaycan ideyasının yaranması üçün ciddi zəmin təşkil etmişdir.

Açar sözlər: İslamçılıq, sosial-demokratiya, Turançılıq, Azərbaycan türkcülüyü, azərbaycançılıq, Azərbaycan Cümhuriyyəti, Bütöv Azərbaycan ideyası

IN THE PHILOSOPHY OF MUHAMMAD AMIN RASULZADE AZERBAIJANISM AND TURKISM

Faig Alakbarli

PhD, assoc. prof., leading researcher
At the Institute of Philosophy and Sociology of ANAS
faikalekperov@mail.ru
<http://orcid.org/0000-0002-8865-568x>

Summary

The article devoted to the creation and development of the idea of Azerbaijani Turkism or Azerbaijaniism in the philosophical and socio-philosophical meetings of the founder of the Republic of Azerbaijan, well-known philosopher-thinker, national ideologist Muhammad Amin Rasulzade.

da. It indicates that the reason for the emergence of the idea of Azerbaijani Turkism or Azerbaijanism in Rasulzada's views was the passing of "ummaticism" to the background during the First World War, instead of which the trend of nationalism spread widely and the reality of the collapse of Tsarist Russia was approaching. In such a situation, Rasulzada considered it essential that Turks, who until that time identified themselves more as Caucasian Turks and Caucasian Muslims, should acquire the concepts of Azerbaijani Turks and Azerbaijanism. Thus, Rasulzada, who defined the fundamental principles of the Republic of Azerbaijan, founded on May 28, 1918, managed to change the concept of "Azerbaijan" from a "historical-geographical" concept to a political-ideological picture and prepared the ground for the creation of a new national statehood. It is also mentioned in the article that Rasulzada gave the name "Azerbaijan" to the newly formed Turkish Republic by chance, it formed a serious basis for the creation of the idea of Whole Azerbaijan in the future.

Key words: Islamism, social-democracy, Turanism, Azerbaijani Turkism, Azerbaijanism, Azerbaijan Republic, the idea of a Whole Azerbaijan

О ФИЛОСОФИИ МУХАММАДА АМИНА РАСУЛЗАДЕ АЗЕРБАЙДЖАНИЗМ И ТЮРКИЗМ

Фаиг Алекберли

PhD, доцент, ведущий научный сотрудник
Института философии и социологии НАНА
faikalekperov@mail.ru
<http://orcid.org/0000-0002-8865-568x>

Аннотация

В статье анализируется возникновение и развитие идей азербайджанского тюркизма и азербайджанизма в философских и социально-философских взглядах, основателя Азербайджанской Республики, известного философа-мыслителя, идеолога национального движения Мухаммада Амина Расулзаде. По мнению Расулзаде, причиной возникновения идей азербайджанского тюркизма и азербайджанизма стал уход «умматизма» на второй план в годы Первой мировой войны, а не широкое распространение национализма и приближающаяся реальность крушения царской России. В такой ситуации М.А. Расулзаде считал важным, чтобы турки, до этого времени идентифицировавшие себя как кавказские тюрки и кавказские мусульмане, усвоили понятия азербайджанских тюрков и азербайджанскости. М.А.Расулзаде, определивший основные принципы Азербайджанской Демократической Республики, основанной 28 мая 1918 года, сумел превратить понятие «Азербайджан» из «историко-географического» понятия в политико-идеологическую картину и подготовил почву для создания новой национальной государственности. В статье отмечается, что наименование М.А.Расулзаде новой Турецкой Республики «Азербайджан» не было случайным, оно послужило серьезным фундаментом для создания в будущем идеи Единого Азербайджана.

Ключевые слова: исламизм, социал-демократия, туранизм, азербайджанский тюркизм, азербайджанизм, Азербайджанская Республика, идея Единого Азербайджана

Giriş

Azərbaycan xalqının, o cümlədən Türk dünyasının böyük filosof-mütəfəkkiri, sosioloqu, politoloqu, tanınmış dövlət xadimi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə özəlliklə türkçülük, islamçılıq və müasirlik düsturuna əsaslanan azərbaycançılığın və milli həmrəylik təlimlərinin banisi kimi dünya tarixinə adını yazdıra bilmişdir. Bu baxımdan çağdaş dövrdə Azərbaycan dövlətçiliyinin bərpa olunmasında, milli istiqlal ideyasının qorunub saxlanılmasında müstəsna əməyi olan M.Ə.Rəsulzadə XX əsrdə yalnız Azərbaycan tarixinin deyil, İslam-Türk dünyasının və bəşəriyyətin yetişdirdiyi filosof-mütəfəkkirlərdən biridir. Böyük Azərbaycanlının, Azərbaycan türkünün özünün də dediyi kimi, o, insanlara azadlıq, millətlərə istiqlal yolundakı mübarizədə yalnız türklüyə deyil, eləcə də islamlığa və insanlığa xidmət etmişdir! (19, s.317).

M.Ə.Rəsulzadə çağdaş Azərbaycan dövlətinin başlıca ideyalarını təşkil edən türkçülük, islamçılıq, çağdaşlıq və azərbaycançılıqdan ibarət milli ideologiyanın yaradıcısıdır. Bu gün Azərbaycan dövlətinin əsas atributlarından olan bayrağımızın simvolları olan - türkçülük, çağdaşlıq və islamçılığın bayraqda öz ifadəsini tapması Məhəmməd Əminin ideyalarının nəticəsidir. M.Ə.Rəsulzadənin yaradıcılığında turançılığın, türkçülüyn çox böyük fəlsəfi-siyasi anlamı var. Onun dünyagörüşündəki türkçülük, yalnız Azərbaycan türklərinin azadlığı uğrunda mübarizəsi ilə məhdudlaşmayıb bütün azərbaycanlılar üçün böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Eyni zamanda, Rəsulzadə bütün yaradıcılığı boyu digər Türk xalqlarının da milli azadlıq ideyalarını müdafiə etmişdir. Biz burada da məhz böyük mütəfəkkirimizin türkçülük və turançılıqla bağlı baxışlarını təhlil etməyə çalışmışıq.

“Ümmətçilik”dən türkçülüyə, sosial-demokratiyadan millətçiliyə doğru

M.Ə.Rəsulzadənin sosial-demokratiya və islamçılıqdan daha çox türkçülük cərəyanına üstünlük verməsi, daha sonra azərbaycançılıq ideyasının, bütövlükdə milli məfkurənin

formalaşmağa başlaması 1911-1913-cü ildə İstanbuldakı (Osmanlı dövləti) elmi-fəlsəfi, siyasi-ideoloji fəaliyyəti ilə başlamışdı. Şamil Qurbanov bununla bağlı yazırdı: ““Tələtümə düşmüş” gəminin sükanını saxlamaq yolunu və “sahil nıcatın” hansı tərəfdə olduğunu Rəsulzadə 1911-ci ildən sonra özü üçün qəti şəkildə aydınlaşdırdı. Həmin il o, İrandan (Qacarlardan – F.Ə.) Türkiyəyə gəldi və burada məşhur türkçülərin əhatəsinə düşdü. Milli türk şairi azadlıq nəğməkarı Əmin Yurdaqlun başçılıq etdiyi “Türk yurdu” cəmiyyətinə daxil oldu” (14, s.110).

Doğrudur ki, onun İstanbula gəlməsi ilə həyatında əsaslı dəyişiklik baş vermiş, artıq çox keçmədən sosial-demokrat, demokrat, hətta müəyyən qədər “ümmətçi” Rəsulzadəni türkçü, milliyyətçi məfkurəli Rəsulzadə kimi görməyə başlayırıq. Prof. Şamil Qurbanov yazırdı: ““Türk yurdu” jurnalında Rəsulzadənin bir neçə əsəri və tərcüməsi dərc edilmişdir. Onlardan ən məşhuru Cəmaləddin Əfqaninin “Vəhdəti cinsiyyə fəlsəfəsi və dil birliyinin həqiqi mahiyyəti” adlanan əsərinin tərcüməsi və “İran türkləri” adlı məşhur məqaləsidir. Ancaq bundan sonra Rəsulzadənin fikirləri formalaşır, sanki o axtardığı idealını tapır” (14, s.147).

Tanınmış ictimai-siyasi xadim, mütəfəkkir Mirzə Bala Məmmədzadə yazırdı ki, Rəsulzadənin ümmətçilikdən millətçiliyə, islamçılıqdan türkçülüyə keçməsində böyük mütəfəkkir-filosof Cəmaləddin Əfqaninin böyük rolu olmuşdur: “Ümmət” dövrünü yaşayan müsəlman Şərqiində milliyyət şüurunun oyanmasında çox böyük rolu olan məşhur islam mütəfəkkiri Cəmaləddin Əfqaninin “milliyyət xaricində səadət yoxdur” - deyən “Vəhdəti cinsiyyə fəlsəfəsi”ni (yəni “Milli birlik fəlsəfəsi”) farscadan türkcəyə çevirib “Türk yurdu”nda dərc etməsi bu zamana rast gəlir. Sonraları Bakıdakı nəşriyyatında milliyyət məsələsini işlədiyi zaman Cəmaləddin Əfqanidən çox faydalandığı görüləcəkdir” (17). Beləliklə, 1910-cu illərdə Cəmaləddin Əfqanin yolunu davam etdirən M.Ə.Rəsulzadə “İslam millətçiliyi”nin yerinə “Türk millətçili-

yi"ni irəli sürmüşdür. M.B. Məmməd zadə yazırdı: "Şeyx Cəmaləddin Əfqani kimi Məhəmməd Əmin bəy də islamiyyətin və müsəlmanlığın milliyyət deyil, "ümmətçilik" ifadə etdiyini, milliyyətin isə din üzərində deyil, dil və mədəniyyət birliyi üzərində qurulduğunu və bu milli diriliyin təməlini təşkil edən milli mədəniyyətin ünsürlərini izah edərək milli hərəkatın ictimai fəlsəfəsini qurmuşdur" (16, s.52).

Doğrudur ki, Bakıya döndükdən sonra Azərbaycan türklərinin milli özünüdərkini uğrunda mübarizə aparan M.Ə.Rəsulzadə islamla türklüyü bir-birindən fərqləndirməyi qarşısına əsas məqsədlərdən biri kimi qoymuşdu. O, yazırdı ki, son əsrlərdə türklər İslama o qədər uydular ki, az qala milli kimliklərini də unutdular: "Türklər xasiyyətə olduqca mütəddəyyin bir millətdirlər. Bu tədəyyünləri sayəsində islamiyyəti qəbul etdikdən sonra o qədər etiqadati-diniyyəyə mərbut olmuşlardır ki, adətən türklüklərini belə itirmişlərdir" (20, s.477). Güney Azərbaycan türklərinin bundan daha çox əziyyət çəkdiyini deyən Rəsulzadəyə görə, onlar bir az da "irəli" gedərək "ümmətçilik"dən çox şeyə məzhəbçiliyinin, bunun da nəticəsi olaraq farsçılığın qurbanına çeviriliblər. O, yazırdı: "Şiəlik İran türklərini o qədər farslaşdırmışdır ki, indi onlar kəndlərini türkləşmiş fars, yəni iranlı tələqqi edərlər!..." (20, s.115).

M.Ə.Rəsulzadə hesab edirdi ki, Azərbaycan türklərinin gələcəyi, ilk növbədə ümmətçilik, ya da məzhəbçiliklə deyil, milli kimliyini dərkə – Azərbaycan türklüyü ilə bağlıdır. Bu baxımdan o, bəyan edirdi ki, azərbaycanlılar müsəlman, ya da şiə təəsübkeşçisi olmadan öncə türk oğlu türkdülər, Ona görə də İslam dininin, o cümlədən şiəliyin millətlə qarışıq salınmasının əleyhinə çıxış edən Rəsulzadə əsas diqqəti türkcülüyə yönəlmişdi. Tanınmış mütəfəkkir Hüseyn Baykara yazırdı ki, 1913-cü ildə Romanovlar sülaləsinin 300 illiyi münasibətilə çar tərəfindən elan edilən amnistiya nəticəsində Bakıya dönmə Rəsulzadə burada türkcülüyə təbliğ etməyə başlamışdı: "1915-ci ildə "Açıq söz" adlı qəzet çıxarmağa başlamış, bu qəzet vasitəsi ilə İstanbuldan gətirdiyi Ziya Gökalpın türkcülük fikirlərini yaymağa başladı" (4, s.186).

Əslində, burada H.Baykaranı ifadə etmək istədiyi odur ki, M.Ə.Rəsulzadə Z.Gökalpdan bu ideyanı daha dərinlən mənimsəmişdir. Çünki, türkcülüyn beşiklərindən birinin də Azərbaycan xalqı, Azərbaycan türklərinin özünün olması şübhəsizdir. Çünki, apardığımız araşdırmalar göstərir ki, türkcülüyn başlıca qaynağı Azərbaycan türklərinə məxsus milli mənəvi dəyərlərin özü olmuşdur. Bunu, Hüseyn Baykara özü də görərək daha sonra yazmışdır: "Azərbaycana milliyyətçilik fikrini Əhməd Ağaoğlu Fransadan, Əli bəy Hüseynzadə, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə İstanbuldan gətirdiyi düşüncəsi yanlış və əsassızdır. Şəraitin yetişmədiyi bir zamanda kənardan heç kim, heç bir fikir gətirib toplum həyatına yerləşdirə bilməz" (4, s.76).

Məlum olduğu kimi, çarizmin müstəmləkə zülmünün bir cəhəti də xalqımızın etnik mənşəyini qəsdən dolaşdıraraq milliyyətimizi təhrif etmək olmuşdur. O zaman azərbaycanlıları gah "tatar", gah "persian", gah da "müsəlman" adlandırırdılar. Məqsəd bu millətin özünü tanımasına əngəl olmaq idi. Rəsulzadə artıq öz yazılarında "müsəlman", "tatar" anlayışlarından birdəfəlik uzaq duraraq onların əvəzinə yalnız türk terminini işlədir, xalqın adını özünə qaytarmaq üçün açıq mübarizə aparırdı. Bu baxımdan Rus idarəsi tərəfindən müsəlmanlara "türk" kəlməsinin işlədilməsinin icazə verilməsini qazanılmış böyük uğur adlandıran Rəsulzadə bu dövrdə yazdığı bütün məqalələrində cəhalətdən xilasın yolunu yalnız milli özünüdərkə görərdü. 1915-ci ilin oktyabrında ilk sayı çıxan "Açıq söz" qəzetinin baş redaktoru kimi Rəsulzadə qəzetin əsas şüarını türkcülük, müasirlik, İslamçılıq kimi müəyyənləşdirmişdi: "Açıq söz" ilk dəfə olaraq o vaxta qədər Qafqaziya müsəlmanı və yaxud tatar deyilən xalqın türk olduğunu sərhət və ısrarla meydana atmış və bu xüsusda hər bənzorlu ilə mübarizə etmək zərurətində qalmışdı" (21, s.17). Rəsulzadə artıq millətçiliyə sinfi mübarizənin əleyhinə olan bir ideya kimi yox, millətin dirilişi kimi baxırdı. Mütəfəkkir milli istiqlal olmadan hər hansı sosial bərabərliyin olacağına artıq inanmırdı: "Milli istiqlal, ələlxüsus, millətlərə xüsusiyyətlərinin mühafizəsini təmin edən istiqlal

daima bəşəriyyətə saheyi-mədəniyyətdə yeni və əsil bir taqım ibdalar, ixtiralar nəvidindədir ki, mədəniyyəti-bəşəriyyə dediyimiz şey də bu bədaət və ixtiraların məcmuundan ibarət bir yekundur” (23, s.465).

Əvvəlki dönəmlərdən fərqli olaraq Rəsulzadə millətçiliyin, türkçülüyn bəşəri dəyərlərə zidd olmadığını, əksinə onun tərkib hissəsi olduğuna inanırdı. Rəsulzadə yazırdı: “Ona görə, başqalarını təmsil üçün deyil, öz mənliliyini mühafizə üçün çalışan millətpərəstlik mədəniyyəti-bəşəriyyə nəminə təqdir və təsdiq olunmalı zəruri və faydalı böyük bir fikirdir” (23, s.465).

M.Ə.Rəsulzadəyə görə Avropada da həтта, sosial-demokratların belə tamamilə gözərdə bilmədikləri ancaq demokratların əsas prinsipi olan milliyyət nəzəriyyəsi üstün gələcəkdir: “Avropa üsul məmləkətdarları başdan-başda dəyişəcək və milliyyət nəzəriyyəsi sair nəzəriyyələrə faiq (üstün) gələcəkdir. Bütün aləmin mütəfəkkirlərinə indiki Avropa müharibəsi dövlətlərin deyil, millətlər və mədəniyyətlərin müharibəsidir. Madam ki, bu böylədir demək ki, müharibə nəticəsi dəxi dünya millətlərinin xəritəsi dəyişdiyi kimi dövlət təşkilatlarına olan nəzəriyyələrdə dəyişəcək və biləşübə sosalistlərin də təbii gördükləri milliyyət əsası qəbul olunacaqdır. İştə böylə bir zaman üçün hazırlanmağı millətlər özlərinə vəzifə biliyorlar. Çünki, özünü bilməyən, vicdani-milliyəsi inkişaf və amali-həyatıyyəsi təmin etməyən insan heyətlərini bir millət kimi qəbul etmiyorlar. Və irəlidə də etməyəcəklərdir” (20, s.386).

Bu baxımdan Azərbaycan türklərinin milli azadlıq əldə etməsinə çalışan Rəsulzadə Rusiyada yaşayan türklərin “müsəlman” kimliklərini bir kənara qoyub Türk olaraq mübarizə aparmalarını vacib hesab etmişdir. O, yazırdı: “Rusiyada yaşayan müsəlmanlar: Volqa boyundakı tatarlar, kırımlılar, qafqaziyalılar, türküstanlılar hamısı bir din ilə mütəəddid olduqları kimi bir böyük suyun ayrı-ayrı bulaqları, bir böyük kötüyün dürlü şaxələridir. Hənbəli, şafi, hənəfi, maliki şiə kimi müxtəlif məzhəblər haman bir dinin fəriə aid cüzi təfavütlərlə - şöbələr olduğu kimi, tatar, azərbaycanlı, özbək, qırğız və türküstanlılar da böyük

türk ailəsinin doğma uşaqlarıdır. Biz Rusiyada yaşayan müsəlmanlar eyni zamanda da bir türk, biz Rusiya türkləri eyni zamanda da müsəlmanız, hər nə qədər sayımız da 20 milyon ilə 30 milyon arasında gəzər. Aramızda böyük bir ixtilaf varsa, hamımızın bir din və bir cinsə mənsub olduğumuza da əslən şübhə yoxdur. Belə iki böyük mənəvi rabitlə ilə bir-birinə bağlı olan Rusiya müsəlmanları arasında az-çox bir təfavüt görünürsə bu, cinsiyyət və ya din təsiri ilə deyil, iqlim və şərait sayəsində irəli gəlmiş xüsusiyyətlərdir ki, hər halda əslə deyil, ərzidir. Bu ərzi (xaricdən ariz olan) təsirlər sayəsində digər “bir kütlə” (kütleli-vahid) olan “camia”lərdə görüldüyü kimi türk-tatar “camia”si də vaxtilə təsiratı-fırqeyi tutlaraq ayrılıb dağılmışdır” (15, s.258).

Rusiya imperiyasında əsarət içində yaşamağa məhkum edilən Azərbaycan türklərinin isə milli istiqlalını önündə dayanan Rəsulzadə azərbaycanlıların millətə türk olmalarını dərk etmələri üçün əlindən gələni edirdi. M.B.Məmmədzadə yazırdı: “O zamana qədər liberal və inqilabçı millətçilər də Türk mədəniyyəti, Türk dili və Türk birliyi prinsiplərinə xidmət etdikləri halda, özlərinə müsəlman, millətlərinə müsəlman milləti deyirdilər. Mürəcə mühafizəkarların nəzərində heç biz millət də deyildik. Rəsmi hökumət nəzərində isə biz tatarıq. Çoxdan başlamış Azərbaycan Milli hərəkəti öz adını almamışdı. Qəzetlərin başında “müsəlman qəzeti”, məktəblərin lövhələrində “rus-tatar məktəbi” sözləri yazılmışdı. Bax, belə bir şəraitdə “Müsəvat” fırqəsinin rüporu şəklini alan “Açıq söz” ilk dəfə olaraq “müsəlman”, “tatar” sözlərini “türk” sözü ilə dəyişməyə girişdi, millətə “sən türk-sən”, rus hökumətinə “biz türükük” deyə xitab etdi. Bu surətlə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə “ümmət” və “ümmətçilik” dövrünü rəsmən qapamış, “millət” və “türk millətçiliyi” dövrünün başladığını elan etmişdir” (16, s. 52).

Türkoloq-alim Əhməd Cəfəroğlunun fikrincə də, milli istiqlal məfkurəsinin intişar tapmasında, “həqiqi milliyyətçiliyin geniş yayılmasında” Rəsulzadə və onun baş redaktoru olduğu “Açıq söz” qəzeti mühüm rol oynamışdır (6, s.151). Belə ki, Rəsulzadənin öndərliyi ilə ilk dəfə, həmin qəzetdə öz əksini

tapan ideyalar get-gedə bütün Azərbaycan türklüyünü əhatə etmişdir. Cəfəroğlu yazırdı: “Onun “Açıq söz” qəzeti ilk dəfə milli cərəyanı ardıcıl və şüurlu sistem halına saldı, milli mövzunun geniş oxucu kütləsi arasında bir ilham mənbəyinə çevrilməsinə imkan yaratdı” (6, s.235).

Türkçülük və azərbaycanlıq fəlsəfəsi

Ümumiyyətlə, türkçülük məfkurəsi bütün Türk ölkələrində, o cümlədən Azərbaycan və Türkiyədə eyni zamanda yaranmış və inkişaf etmişdir. Üstəlik, Əli bəy Hüseynzadənin türkçülük məsələsində milli ideoloq kimi öncüllüyünü sonralar M.Ə.Rəsulzadə, Z.Gökəlp, Y.Akçura, M.B.Məmmədzadə və başqa mütəfəkkirlər də dəfələrlə yazmışlar. Məsələn, Yusif Akçuraya görə, Ə.Hüseynzadə müsəlman türkləri arasında ilk turançı, ilk panturançı hesab olunurdu (1, s.174, 205). Rəsulzadə isə bu məsələni bir qədər də dəqiqləşdirərək yazırdı: ““Füyuzat” jurnalı “Türk Yurdu”nda olduğu kimi aydın, ardıcılıqla olmasa da türkçülük mövzusunun daha öncə işə salmış, hətta mərhum Ziya bəyin son çağlarda “Türk millətindənəm, İslam ümmətindənəm, Qərb mədəniyyətindənəm” çağırışı ilə göstərdiyi anlamı Əli bəy Hüseynzadə “Türk qanlı, islam imanlı və firəng geyimli olaq” formulu ilə açıqlamışdı. Azərbaycan mətbuatının, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatının şüurlu metodik bir biçimdə milli türk ideologiyasını işə salmaq düşüncəsi isə I Dünya savaşı öncəsində, illərində daha çox gəlişmişdir” (25, s.48). Onun fikrincə, beləliklə, Balkan və dünya müharibələri dövrü türk milli ideyasının inkişafında dönüş nöqtəsi olmuşdu (26, s.49).

M.B.Məmmədzadə də yazırdı ki, Azərbaycan milli hərəkatının kamilləşməsində, onun ictimaiyyətinin şüurlanmasında “Füyuzat” jurnalı və onun əsas yazarı Ə.Hüseynzadə müstəsna rol oynamışdı (16, s.47). Belə ki, mədəni millətçiliyin sonrakı forması Hüseynzadə tərəfindən “türk hissiyyəti, islam inamı və Avropa qiyafəli” kimi bir prinsip halına gətirilmiş, daha sonra “Müsavət”in başlıca şüarı və milli Azərbaycan bayrağının əsasını təşkil etmişdir: “Beləliklə, türk milli hərəkatı

gərək geniş mənası ilə gərək sə də Azərbaycan ölçüsündə XX əsrin əvvəllərinə doğru şəkillənməyə başlamışdır. XX əsrin əvvəlləri türklüyün milliyyət dövründən millət dövrünə keçdiyi bir dövrdür” (16, s.22).

Yeni dövr tədqiqatçılarından Yaşar Qarayev, Aydın Balayev, Rasim Mirzə və başqaları da yazırlar ki, türkçülük şüuru öncə çar Rusiyasının Türk xalqları arasında yaranmış, siyasi türkçülüyn əsasların isə “Həyat” və “Füyuzat”da Azərbaycan türklərindən Ə.Hüseynzadə işləyib hazırlamışdır (5, s.17-18; 18, s.33). Y.Qarayev yazırdı: “Azərbaycanda milli bir ideologiya səviyyəsində türkçülüyn ilk dəfə hərəkətə gəldiyi qatarın sükanı arxasında hamıdan əvvəl Əli bəyi görürük” (13, s.276). Türkiyə tədqiqatçılarından M.Ertuğrul Düzdağ da hesab edir ki, Osmanlı dönəmində türkçülük cərəyanının yaranmasında “çar Rusiyası idarəsindəki Türk diyarlarından gəlmiş fikir və hərəkət adamlarının təsiri olmuşdu” (7, s.18).

Əli bəy Hüseynzadənin “İslam imanlı, Türk hissiyyətli və Avropa qiyafəli” şüarını mənimsəməsinin nəticəsi olaraq Ziya Gökalp da Osmanlıda Türk millətindənəm, İslam ümmətindənəm devizləri ilə yanaşı, Avropa qiyafəlinin yerinə “Qərb mədəniyyətindənəm” yazırdı (10, s.63). Amma “Qərb mədəniyyətindənəm” devizi türklüyü və islamlığı əsasən tamamlaya bilməzdi. Əgər söhbət yeniləşməkdən gedirdisə, bu o demək deyildi ki, “Qərb mədəniyyətindənəm” şüarını hökmən türk və islam mədəniyyəti ilə bir sırada tutmaq lazım idi. Bizcə, bu, ilk dövrlərdə müasirləşməklə bağlı Türk aydınlarının etdiyi yalnız bir addım idi. Eyni zamanda, bu, “Qərb mədəniyyəti isə, yeryüzündə heç bir topluluğun ilgisiz və dısında qalmayacağı bir böyük dünya gerçəkliyidir” (12, s.218), kimi qəbul etmək, yalnız yeni ideya yarada bilməməyin çarəsizliyidir.

Dogrudur, sonralar Türk aydınlarımız “Avropa qiyafəli”, “Qərb mədəniyyətindənəm” yanlışlığını düzəltməyə çalışmış, onun yerinə “müasirləşmək”, “çağdaşlaşmaq”, “yeniləşmək” anlayışlarını istifadə etmişlər. “Müasirləşmək”, “çağdaşlaşmaq”, “yeniləşmək” dedikdə isə, çağdaş ruhlu İslam-Türk

ruhunu nəzərdə tutduqlarını bəyan etmişlər. Məsələn, 1912-1913-cü illərdə "Türk yurdu" jurnalında dərc etdirdiyi "Türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək" başlıqlı silsilə məqalələrində Z.Gökalp yazırdı ki, Türkiyədə üç fikir cərəyanı var: müasirləşmək, islamlaşmaq və türkləşmək: "Türkləşmək və islamlaşmaq ülküləri arasında bir çatışma olmadığı kimi, bunlarla çağdaşlaşmaq ehtiyacı arasında da çatışma mövcud deyildir... Sonucda, hər birinin təsir çərçivələrini bəirləyərək bu üç amacın üçünü də qəbul etməliyiz; yaxud, daha doğrusu, bunların bir ehtiyacın üç müxtəlif nöqtədən görülmüş çevrələr olduğunu anlayaraq "çağdaş bir İslam Türklüyü" yaratmalıyıq" (11, s.19-20). Gökalpın bu üç kəliməsi Türk sosial fəlsəfəsinin ən geniş anlamını verirdi. Bu, yeni bir dönəmin başlangıcı demək idi.

Bu məsələdə Hüseynzadə və Gökalpın ən uğurlu davamçısı olan Rəsulzadə də "Qərb mədəniyyətindənəm" anlayışını yeniləşmə və inqilab kimi başa düşmüşdür (22, s.97). Çünki hər zaman yalnız müasirləşməyə meyilli millətlər mədəniyyət yarada bilirlər. Bu mənada, "müasirlik" ilk baxışda zamanın dəyərlərini və tələblərini əks etdirirsə, "mədəniyyət" anlayışı daha geniş mənə kəsb edərək nəinki bu günün, həm də keçmişin və gələcəyin nişanəsidir. Eyni zamanda "mədəniyyət" anlayışında milli və dini dəyərlərlə yanaşı, Qərb-Avropa mədəniyyətinin mütərəqqi cəhətlərinin də öz əksini tapması mümkündür.

Ümumiyyətlə, Əli bəy Hüseynzadədən sonra Ziya Göyalpın dərin təhlil edib təkmilləşdirdiyi üçlü düsturun Rəsulzadəyə böyük təsiri olmuşdu. Rəsulzadə özü bu məsələ haqqında sonralar belə yazırdı: "...Mərhumun (Ziya Gökalpın) "Türk yurdu"nda dərc olunan "Türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək" məqalələri mənə adətən, vəcdə gətirdi. Bakıya geri döndüm. Mətbuat dil məsələsi ilə məşğul idi. Bu məsələdə Ziya nəzəriyyəsinin müdafiəçisi oldum. Türkçülüyə rəvac vermək üçün dünya müharibəsi əsnasında təsis etdiyimiz "Açıq söz" qəzetinin başına Ziyanın müqəddəs düsturunu bir şüar olaraq qoyduq. Daha sonra Ziyanın son zamanlarda "Türk millətindənəm, islam ümmətindənəm, Qərb mədəniyyətindənəm" şəklində dediyi bu "şüar" türk-

çülük, xalqçılıq ümdələri, vəzifələri üzərində təşəkkül edən millətpərvər "Müsavat" firqəsinin proqram müqəddiməsində yer tutdu. Rus istibdadı pənəcəsindən dağılmış xanlıqlar şəklində deyil, müttəhid və milli bir kütlə surətində nicat arayan Azərbaycan türklüyü bu istiqlalını tərtemiz edəcək bayrağa əsri məfkurəsi ilə mütənəsb bir mənə vermək istəyirdi. Bu mənəni də "türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək" məfhumlarında tapdı: bayrağı mavi, al (qırmızı) və yaşıl rəngli qumalardan düzəldildi" (31, s.45).

Yeri gəlmişkən, yaşının kamil çağında (1950-ci illərin başlarında) "Qərb mədəniyyətindənəm", "müasirləşmək", avropalaşmaq anlayışlarına yenidən qayıdan Rəsulzadə yazırdı ki, çağdaşlaşmanın ancaq həmin istilahlarla ifadə olunub, geriliyin isə Şərq mədəniyyəti kimi göstərilməsi doğru deyildir: "Çağdaş mədəniyyətlə ayaqlaşmağa yönəlmiş islahat hərəkatinə bizdə qərbliləşmək və avropalılışmaq adı verilməkdədir. Geri qalmış Şərq məmləkətlərini "Qərb mədəniyyətinə" ulaşıdırmaq yolunda radikal üsullara baş vuran milli türk inqilabının ideologiyasını işləyənlər Şərq mədəniyyəti və Qərb mədəniyyəti deyə ikiye ayrılan mədəniyyət anlayışlarını qarşılaşdırarkən əsaslı bir xəyata düşür, yanlış termin qullanırlar. Milli türk devrimi Şərqi atır, Qərbi tuturmuş, Şərq mədəniyyət dəyişdirilmiş, Qərb mədəniyyətini almaq tarixi zərurətmiş və sair..." (27, s.35).

Rəsulzadə hesab edirdi ki, mədəniyyətin coğrafi sahələrə mal kimi bölünməsi və bir mədəniyyətdən digər mədəniyyətə keçmək düşüncəsi doğru bir görüş məhsulu deyildir. O, bunun səbəbini belə izah edirdi: "Dünya mədəniyyəti bir bütündür. Türlü sahələrdə gördüyümüz ayrılıqlar türlü zamanlarda türlü-türlü məmləkətlərdə görünən ayrılıqlardan başqa bir şey deyildir. Bu gün Avropa və ya Qərb deyə özlədiyimiz irəli örnək, aləmin vaxtı ilə Şərq və ya Asiya dediyimiz qitələrin düşükləri bugünkü "geri" duruma bənzər bir dünya təşkil etdiyi məlumdur. Dünya mədəniyyətinin gedişini izləsək, onun yüksələn istiqamətdə gəlişən mərhələlərindən bəhs etmək daha doğru olar. Bu baxımdan Şərq mədəniyyəti ilə Qərb mədəniyyətindən deyil, Ortaçağ mədəniyyəti ilə

Çağdaş mədəniyyətdən bəhs etmək lazımdır. Bizim “dəyişdirdiyimiz” mədəniyyət Avropa-nın da vaxtilə “dəyişdirmiş” olduğu Ortaçağ mədəniyyətidir. “Almaqda” olduğumuz mədəniyyət də bir Qərb mədəniyyəti deyil, çağdaş bir mədəniyyətdir” (27, s.35).

O, yazırdı ki, mədəniyyət anlamında heç vaxt Şərqi atıb, Qərbi tutmayıblar. Sadəcə, Qərbin vaxtı ilə etdiyi kimi, Şərq də Orta çağ düşüncə və şərtlərindən, çağdaş düşüncə və şərtlərinə doğru yüksəlir. Başqa sözlə, bugünkü Şərqdə görünən devrimlər bir kaymanın, bir uymanın deyil, bir yüksəlmə, bir qalxınmanın əsəridir. Rəsulzadə yazırdı: “Şərqli bir millətçi türklü tarixi səbəblərlə geri qalmış vətəninə çağdaş mədəniyyət səviyyəsinə ulaşdırmaq xüsusundakı əzminə “şərqliliyi atır, qərbliliyi alır” deyə bilməz. Deyərsə, yanlış bir termin qullanmış olar. Bu yanlışlığı o, öz-lüyündə millətçi bir iş görərkən millətə aid özəlliklərə arxa çevirmiş bir insan durumuna düşməklə ittiham oluna bilər. Tərəqqi düşməni mürtəcelərin bu ittihamı qarşısında min bir dərədən su gətirib öz hərəkətini izah etmək zorunda qalır. Məsələn, Şərq deyirik, Yaponiyanı qəsd etmədik deyir, Qərb dedikdə İspaniyanı düşünürük kimi, dinləyənlərin zor anlayacaqları bir sıra təfsirlərdə olmaması lazım gəlir. Halbuki sui təfsirlərə məhəl vermədən bir bütün olaraq ələ alınan dünya mədəniyyətini Şərqlə və Qərbə ayırmadan üfqi deyil şaquli ayrılıqlarından bəhs etmək daha doğru və daha ağılabatandır. Millətçi Türkiyə bugünkü gənc şərqlilərə örnək olaraq etdiyi devrim həmləsilə Şərqdən sıyrılıb Qərbə qatılmır, geri ortaçağ səviyyədən çıxaraq irəli çağdaş səviyyəyə yüksəlir” (27, s.36).

XX əsrin əvvəllərində qabaqcıl Türk aydınları Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, Ziya Gökalp, M.Ə.Yurdaqul, Y.Akçura və başqa ziyalılar milli-dini düşüncələrini dərindən mənimsəyən Rəsulzadə, ancaq sosial-demokrat ideyasını da tamamilə bir kənara qoymamışdır. Sadəcə, Rəsulzadə təmsilçisi olduğu cəmiyyətin bu günü və gələcəyi üçün yalnız islamı, sosial-demokrat ideyalarının yetərli olmadığını görmüş, milli məsələni-türkçülüğü də bu ideyalar sırasına daxil etmişdir.

Ümumiyyətlə, burada türklüyü və türkçülüğü də bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Türklük daha çox sadəcə şəxsi kimliyini, danışdığı dili, tapındığı adət-ənənələri türk olaraq qəbul edib bununla kifayətlənməkdirsə (türk kimliyi), türkçülük millətdə milli ruh, milli düşüncə, milli özünüdərk uğrunda mübarizə aparmaq, bir sözlə onu yenidən bir təlim, sistemli məfkurə (türkçülük fəlsəfəsi, türk dünyagörüşü) halına gətirməkdir. Bunu, vaxtilə M.Ə.Rəsulzadə belə ifadə etmişdi: “Türklüklə türkçülük arasında böyük fərq vardır. O fərq nədir? ...Millətdə milli ruh, milli düşüncə, milli özünüdərkə, milli şəxsiyyət lazımdır. Biz millətə bunu verməyə çalışırıq” (2, s.260). Rəsulzadənin ifadə etdiyi türkçülük birmənalı olaraq Türk fəlsəfəsi, Türk dünyagörüşü idi.

Beləliklə, XX əsrin əvvəllərində M.Ə.Rəsulzadə türkçülük, müasirlik və islamçılıq ideyaları əsasında yeni bir ideyanın – Azərbaycan türkçülüğünün (Azərbaycançılıq, Azərbaycan milli ideyasının) əsasını qoymuşdur. Rəsulzadə sonralar yazırdı ki, əslində Türk mərkəzli Azərbaycan milli ideyası Nəsim bəy Yusifbəyli ilə tanışlığının ilk illərindən (1914-1915-ci illər) hər ikisində yaranmışdı: “Bu ruhi-müştərək Gəncədə Nəsim bəy siyasi bir firqə maddəsinin yazılmasını təlqin etdiyi bir zamanlarda, mənə də Bakıda “Açıq söz” qəzetəsinə eyni tezisi müdafiə edən bir baş məqalə (“Tutacağımız yol”) yazdırmışdı” (30, s.110-111). “Hərbi-ümumi sənələri idi. O, Gəncədə bələdiyyə idarəsi əzdarlığında, mən də Bakıda 1915-də təsis etdiyim “Açıq söz” qəzetinin başında bulunurduq. Nəsim bəy idarə işləri üçün Bakıya sız-sıx gəlirdi və hər gəlişində ilk ziyarətini “Açıq söz” idarəxanasına verirdi. Daha ilk görüşümüzdə rəhmətliklə aramızda 1920-ci ilin son may günlərinədək zərrə qədr xələdar olmayan bir səmimiyyətlə davam edən bir dostluq təəssüs etmişdi. Bu dostluğu bu qədər mətin bağlarla bir görüşmədə bağlayan şey, şübhəsiz, müştərək bir qayə, müştərək bir ruh daşdıığımızı müəqabilən kəşf edişimiz idi. Bu ruhi-müştərək Gəncədə Nəsim bəy siyasi bir firqə maddəsinin yazılmasını təlqin etdiyi bir zamanlarda, mənə də Bakıda “Açıq söz” qəzetəsinə

eyni tezi müdafiə edən bir baş məqalə yazdırmışdı” (30, s.110-111).

M.B.Məhəmməd zadə və H.Baykara da hesab edirlər ki, Qafqaz türklərini “ümmətçilik”dən “millətçiliy”ə yönəldən, onları əvvəlcə türkçülük, daha sonra Azərbaycan türkçülüüyü (Azərbaycan milli ideyası) ətrafında birləşdirən və “Açıq söz” qəzetində bunu təbliğ edən ilk növbədə, Rəsulzadə və Yusifbəyli olmuşdur. Bununla bağlı M.B.Məhəmməd zadə fikirlərini bu cür ifadə etmişdir: “Azərbaycana qayıtdıqdan sonra Nəsim bəy Əmin bəylə yaxın əlaqəyə girərək “Açıq söz” ailəsinə daxil olmuşdu. Onun qurduğu Ədəmi-Mərkəziyyət fırqəsi “Açıq söz”ün yaydığı millət nəzəriyyəsinə əsaslanırdı və millət məsələsini “Müsavat” kimi həll edirdi. O, Rusiyanın milli varlıqlara parçalanmasını, federalizm üzərində qurulmasını, bütün millətlərə, o cümlədən Azərbaycana, Türkünə, İdil-Urala və Krıma milli-məhəlli muxtariyyət verilməsini tələb edirdi” (16, s.54).

Rəsulzadənin nəzərində Azərbaycan milli məfkurəsi üç amilə əsaslanırdı: milli varlıq (türklük), dini reallıq (islamlıq) və yenilik (çağdaşlıq). Başqa sözlə, onun dünyagörüşüncə cəmiyyətin toparlanması və inkişafı yolunda əsas hədəfdə öncə milli məsələ, yəni türkçülük, daha sonra islam, çağdaşlıq gəlməli idi. O, yazırdı: “Mədəni yaşayış üçün 3 əsas amil lazımdır: Milliyyət, beynəlmiləliyyət və əsriyyət. Millətin rüknü ana dili, beynəlmiləliyyətin əsası din və əsriyyətin binası əsrə hakim olan ülm və finun ilə məhəllinə görə onun vasitəsi olan dillərin öyrənməsidir” (3, s.122). Bu məsələ ilə bağlı prof. Şamil Qurbanov yazırdı ki, tələb olunan yeni inkişaf səviyyəsinə çatmaq üçün xalq hər şeydən əvvəl özünü tanımalı, dinini, etiqağını qorumalı və dünyə mədəniyyətinə yiyələnməli, daha doğrusu, bunlar xalqa öyrədilməli idi: “Rəsulzadənin türkçülərdən və onların ideoloqu Əfqanıdən əxz etdiyi bu amillər onun nəzərində Azərbaycanda milli şüurun, milli mənləyin oyanması, milli birləşmənin yaranmasında nicat yolunun tapılmasına kömək etməlidir” (14, s.149).

Rəsulzadə bir tərəfdən, Azərbaycan milli ideyasını müdafiə etsə də, digər tərəfdən, azərbaycançılığın ümumi türkçülüüyün, turançılığın ayrılmaz bir hissəsi olduğunu da daim vurğulamışdır. Hələ, Azərbaycan Cümhuriyyəti qurulmamışdan öncə (1917), Rusiya tərkibindəki türk-tatar millətlərinin, o cümlədən Azərbaycan türklərinin ayrı-ayrılıqda milli-ərazi muxtariyyətini tələb etməklə yanaşı, Rəsulzadə gələcək muxtar türk dövlətlərinin nümayəndələrindən ibarət Milli Şuranın formalaşdırılmasını təklif etmişdi (5, s.61).

Milli ideoloqun istiqlal ərəfəsində “Azərbaycan” adına müraciət etməsi isə, türkçülüüyün yaxın və uzaq milli hədəfi olan yeni bir Türk dövlətinin yaranması və Azərbaycan türklərinin bu dövlətin çatısı altında birləşməsi ilə birbaşa bağlı olmuşdur. M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan milli ideyasını – azərbaycançılığın nəzərdə tutaraq yazırdı: “Bu yolla qafqazlı türk yazarların və şairlərdən bir çoxunun ayrı-ayrı çağlarda gizli olsa da, söylədikləri “bağımsızlıq” ideyası I Dünya savaşı illərində bilginlərin başında yaranaraq devrim günlərində siyasi bir çağırış biçiminə girir, daha uyğun bir gündə “bütünlüklə bağımsızlıq” çağırışına keçməyə yetəndə bulunan siyasi bir proroqama çevrilirdi” (25, s.56). O hesab etmişdir ki, Azərbaycan milli ideyası – azərbaycançılıq yalnız türkçülük uğrunda savaş aparan müsavatçıları deyil, sosialistləri, islamçıları və başqalarını da öz ətrafında birləşdirə bilər. Əslində son hədəfi müstəqil Türk dövləti yaratmaq olan türkçülərin ölkənin “Azərbaycan” adlandırılması bir tərəfdən türkçülüüyün ifadəsi, digər tərəfdən isə siyasi-ideoloji gediş idi. Rəsulzadə yazırdı: “...Güney Doğu Qafqaz torpaqlarının bütünlüklə “Azərbaycan” adı altında yaranmış siyasi quruluşlarda olması turalqasından başqa Azərbaycan türklərinin yaşadıkları bir ölkə olduğu üçün buraya “Azərbaycan” deməkdə heç bir sıxıntı görülməmişdir. Bu adın yeni Türk Cümhuriyyətinə verilməsində ən böyük turalqa sözsüz bu türklük olmuşdur” (25, s.61).

Rəsulzadənin Azərbaycan milli ideyası ilə bağlı ən mühüm əsərlərdən biri “Əsrimizin Səyavuşu” (1920-ci il iyun-iyul, Lahic) siyasi-fəlsəfi xarakterli olub, Azərbaycan türkçülüüyü manifestidir. Fars şairi Firdovsinin “Şahnamə” əsərini bir daha oxuyan və paralel müqayisə apararaq Firdovsinin qəhrəmanlarından biri olan Səyavuşun həyatını Azər-

baycan Cümhuriyyətinə oxşadan Rəsulzadənin gəldiyi nəticəyə görə, İranla Turan arasında qalan Səyavuşun həyatı Azərbaycan Cümhuriyyətinə həyatına bənzəyir. Onun fikrincə, 28 Mayda “Turanın mərkəzində Azərbaycan” adlı bir ölkə yaranmışdır ki, “yeni Turanın açarı” ondadır. Yeni Azərbaycan Türk ocağı, əski Türk yurdudur (29, s.35). Ona görə, Türkiyə türkçüləri başda Gökəlp olmaqla turançılığı nəzəri şəkildə yaymaqda ikən, Azərbaycan turançıları bunu siyasi bir fəlsəfə kimi qəbul edərək qurduqları milli siyasi partiyanın prinsipi elan etmişdilər. Bu siyasi fəlsəfəyə görə, bütün müsəlmanları “İslam birliyi” altında birləşdirmək mümkün deyilsə, ancaq bütün türklər öz aralarında böyük dünya federasiyasına nümunə olmaq üzrə bir Türk federasiyası yarada bilərlər: “Yeni Turan, mədəni birlik üzərində təsis edilib ancaq gələcək birər Türk hökumətlərinin federasyonu şəklində təsəvvür olunmalıdır. Azərbaycan da bu gələcək Turan silsiləsinin mühüm bir halqasıdır” (29, s.36).

Azərbaycan milli ideyasını “Azərbaycan Cümhuriyyəti” əsərində elmi dəlillərlə əsaslandırmağa çalışan M.Ə.Rəsulzadə burada yazırdı ki, azərbaycanlılar milliyyət etibarilə türk, müxtəlif adlar daşıyan böyük Türk ağacının bir qoludur: “Azəri türklərinin hal-hazırda yaşadıkları yerlər min ilə qədim türk xalqı ilə məskun idi. Gərək Bakı, Gəncə, Şamaxı, İrəvan ilə Təbriz, Marağa, Ərdəbil və sairə kimi vilayətlər və gərək Muğan, Arran, Qarabağ və Qaradağ kimi məmləkətlər daim türk elinin məskəni və türk xanlarının ovlağı olmuşdur. Bu yerlər özlərində bir çox türk sülalələrinin irili-ufaqlı hökumətlər qurduqlarını və illərlə səltənət sürdüklərini görmüşlərdir” (22, s.12).

Mühacirət dövründə türkçülük və azərbaycançılıq

Mühacirət dövründə türkçülük və azərbaycançılıq ideyalarını inkişaf etdirən Rəsulzadə xatırladırdı ki, Cümhuriyyət dövründə (1918-1920) də “Müsavət”in 1919-cu ildə Bakıda keçirilən 2-ci qurultayında qəbul etdiyi proqramının girişində “bugünkü durumu ilə dağınıq olan geniş Türk dünyasının bir gün gəlib də əlbir və dost bir türk aləmi oluş-

duracağına inanırıq və bu imanla getdiyimiz əməl yolunun çatacağı son yeri belə bir bağlılığın gerçəkləşməsində görürük”, deyilmişdir (25, s.74).

27 Aprel işğalından sonra da “Yeni Turançılıq” ideyası Rusiya əsarətində yaşayan bütün Türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan türklərinin əsas hədəflərindən biri olmalı idi. Yeni Turançılıq ideyasına görə, bütün müsəlmanları “İslam birliyi” altında birləşdirmək mümkün deyilsə, ancaq bütün türklər öz aralarında böyük dünya federasiyasına nümunə olmaq üzrə Türk federasiyası yarada bilərdi. Rəsulzadə yazırdı: “Yeni Turan, mədəni birlik üzərində təsis edilib ancaq gələcək birər Türk hökumətlərinin federasyonu şəklində təsəvvür oluna bilər. Azərbaycan da bu gələcək Turan silsiləsinin mühüm bir halqasıdır” (29, s.36). Deməli, Rəsulzadə 27 aprel işğalından az sonra Azərbaycan milli ideyasının yaşaması üçün, mədəni ruhlu “Yeni Turançılıq” ideyasını müdafiə etmişdi. “Yeni Turançılıq” ideyası isə Rusiya əsarətində yaşayan bütün türklərin, o cümlədən Azərbaycan türklərinin əsas hədəflərindən biri olmalı, Z.Gökəlpin təbrincə, Rusiyanın dağılıb viran, Türkiyənin böyüyüb Turan olmasına yönəlməli idi (29, s.37). Z.Gökəlpin və M.Ə.Rəsulzadənin bu fikirləri, yəni Turanın Türk hökumətlərinin federasiyası şəklində gerçəkləşməsi, o dövr üçün bir qədər utopik xarakter daşısa da, hazırda Türk Dövlətləri Təşkilatı (2021) nümunəsində, belə bir federasiyaya çox yaxındır.

Bu baxımdan, hələ o zaman Rəsulzadə doğru yazırdı ki, müstəqil Türk dövlətlərinin yaranması turançılıq, türkçülük məfkurəsinə kölgə salmamış, bir sözlə Türk birliyini parçalamamışdır: “Turançılıq, türkçülük ədəbi məsləki Türkiyə ilə Azərbaycanı bir-birinə bağlayan ən davamlı bir bağ, mətanətli bir ip idi. Turançılıq məfkurəsi doğulunca millət beynəlmillət islamıyyətçilik və federasiyon formullarını çıxarmış, sosiologiyada da “Türkləşmək, İslamlaşmaq və Müasirləşmək” kimi üçayaqlı bir şüar ortaya atmışdı. İstanbul yurdçuları bu şüarları nəzəri şəkildə yaymaqda ikən, Azərbaycan turançıları bunu siyasi bir fəlsəfə kimi qəbul edərək qurduqları milli siyasi partiyanın prinsipi elan etdilər” (29, s.35-36).

Şübhəsiz, indi olduğu kimi, həmin dönmədə də türkcü-turançı mütəfəkkirlərin bu mülahizələri rus, erməni və başqa millətlərin ideoloqları tərəfindən birmənalı qarşılana bilməzdi. Bu baxımdan 1920-1930-cu illərdə bəzi əcnəbi müəlliflər, o cümlədən Hondkaryan, A.Kerenski, Zarevand, Mandelştam və başqaları panturanizm, panturkizm təhlükəsindən bəhs edən əsərlər (“Türkiyənin qulluğunda”, “Rus milləti üzərində diktatura”, “Türkiyə. Panturanizm”) yazırdılar. Onların fikrincə, SSRİ-ni dağıtmaq istəyən panturançılar Turan imperiyası yaratmaq niyyəti güdürdülər. Rafail Əhmədli bu məsələ ilə bağlı doğru qeyd edir ki, “əzilməyə məhkum edilmiş Türk xalqlarını əsarətdən xilas etmək məqsədi ilə ortaya çıxan türkcülük ideologiyası türk düşmənləri tərəifndən “panturkizm” və “panturanizm” kimi qələmə verilmiş, türklərin yənidən tarix səhnəsində söz sahibi olmasının qarşısı alınmağa çalışılmışdı” (9, s.195).

Rəsulzadə həmin dövrdə bununla bağlı bir sıra məqalələrində antitürkcülərə cavab olaraq yazırdı ki, bu məsələdən bəhs edənlər türkcülüyn, turançılığın tarixini, o cümlədən bu ideyaların müəlliflərinin fikirlərini təhrif edirlər. Belə ki, “panturkizm”, “panturanizm” panslavyanizm kimi ideologiyalardan fərqli olaraq xalqın içindən yaranan bir məfkurə olmuşdur. O yazırdı: “Panturkizm məsələsinə gəlincə, fürsətdən istifadə edən yanılmaçıların aldatmaq istədikləri zümrəyə birdəfəlik anladaq ki, slavyan millətlərində olduğu kimi, türk irqinə mənsub millətlərdə dəxi, bir birlik məfkurəsi doğmuş və bu doğuş müəyyən bir zaman romantik bir dövr yaşayaraq, o vaxta qədər, İslam dini düşünuş alışqanlığında olan siyasi türk-tatar fikri üzərində daha əsri və tərəqqi sevərcəsinə bir təsir yapmışdır. Fəqət panslavyanizmdən daha az real şərait və imkana malik olan panturanizm panslavyanizmin çatdığı nəticəyə nisbətən daha az bir zamanda gəlmiş və bu gün ən qatı panturanistlər belə sadə bir kültür birliyini mümkün mərtəbə mühafizəyə qeyrət etməklə kifayətlənmişlər” (27, s.50-51).

Bununla da, Rəsulzadə demək istəmişdir ki, turançılıq millətin özünün yaratdığı ideyadır, bu ideya ilk dövrlərdə romantik xa-

rakter daşısa da, artıq öz yerini gerçəkçi, müasir məsələlərə tərək etmişdir. Çağdaş dövrdə yeni türkcülük və yaxud da yeni turançılıq ideologiyası ondan ibarətdir ki, vahid Türk milləti deyil, ayrı-ayrı Türk millətləri, bu anlamda da vahid Türk irqi vardır. Türk irqinə aid hər bir millətin də ayrı-ayrı müstəqil Türk dövlətləri yaratması məntiqə uyğundur. Bu baxımdan “panrusizm” vahid “slavyan” dövlətinin yaranmasına çalışdığı halda, yeni turançılıq ideologiyası ayrı-ayrı türk dövlətlərinin yaranmasını müdafiə edir. Bunu nəzərə alaraq Rəsulzadə yazır: “Varlığı ilə Sovet İttifaqında türk ellərinin ulusal, doğəl axınlarını yaxşı yöndə etkiləyən çağdaş, gerçəkçi “türkizm”, sözsüz “panrusizmin” yağısındır” (26, s.27).

Bu mənada 1930-cu illərin əvvəllərində M.Ə.Rəsulzadə hətta, vaxtilə irəli sürdüyü Türk hökumətlərinin federativ Turan birliyi ideyasının özünə belə ehtiyatla yanaşmışdır. Onun fikrincə, XX əsrin əvvəllərindəki siyasi türkcülərdən fərqli olaraq, çağdaş türkcülər vahid Turan dövləti ideyası ilə yaşayırlar. Ona görə də yeni türkcülər Türkiyənin-Osmanlının timsalında türklərin böyük imperatorluğunu yaratmaq deyil, hər bir türk millətinin ayrıca istiqlalı uğrunda mücadilə edirlər. Bu baxımdan slavyan birliyi fikri Çexoslovakiya dövlətinin təşəkkülünə mane olmadığı kimi, türk-turan birliyi fikri də Azərbaycanın müstəqil bir türk dövləti kimi Qafqaz Konfederasiyasına girməsinə əngəl ola bilməz. Rəsulzadə yazır: “Eyni irqə yaxınlıq nəticəsində bir-birinə yaxın mədəniyyət məhsullarına malik olan Türk ellərindəki müştərək qiymətləri mühafizə etməklə bərabər, ayrı-ayrı Türk millətlərinin ayrıca bir dövlət və cümhuriyyət halında istiqlal qazanmaq yolundakı hərəkətlərini şübhə altına alanlar ancaq rus imperalizminin köüllüləri və yaxud kölləri ola bilirlər! Azərbaycan istiqlalçılığının Türk birliyi fikrindən əzəmi surətdə mülhəm olduğunu inkar etməməklə bərabər, siyasətdə realizm tərəfdarı olan Azərbaycan milliyətçiləri üçün bu fikrin sadə mədəniyyət sahəsində qəbulu tətbiq olacağı aşkardır” (27, s.52). Ona görə, panturanizm ideyası adı altında Azərbaycanın Türkiyə ilə vahid dövlət halında birləşmək niyyəti yoxdur. Çünki mədəniyyət birliyi sahəsinə çəkilən siya-

si panturanistlər artıq mövqeyini müstəqil Türk millətləri reallığına tərک etmişdir (27, s.53).

Rəsulzadə yazırdı ki, artıq yeni türkçülük, yeni turançılıqla “pantürkizm”, “panturanizm”in eyni anlamı daşımadağı ortada olduğu halda, özəlliklə, Zarevandın “Türkiyə. Panturanizm” əsərində irəli sürdüyü antitürkçü, antiturançı müddəaları qəbul etmək mümkün deyildir. Belə ki, Zarevand və onun kitabına ön söz yazan Mandelştam bilərəkdən türkçülü-yün tarixini və mahiyyətini saxtalaşdırmış, ona tamam başqa siyasi rəng verməyə çalışmışlar. Məsələn, Zarevand ən çox Z.Gökalp, Y.Akçura, eləcə də Atatürkü tənqid hədəfi götürmüş və onları panurançılıqda, pantürkizmdə ittiham etmişdir. Zarevanda görə guya, “panturanizm” ideyasını türkçülü-yün ideoloqları Z.Gökalp, “panturançıların Marksı” Y.Akçura irəli sürmüşdür ki, çağımızın “panturanizm”ini isə Mustafa Kamal (Atatürk) həyata keçirir, çünki kamalçıların da əsas bayrağı pantürkizm, panturanizmdir.

Rəsulzadə öncə antitürkçü ideoloqların diqqətinə çatdırırdı ki, Gökalp turançılıq məfkurəsindən bəhs etsə də, bunu Leninin kommunizmi kimi utopiya adlandırmışdır. Deməli, Gökalpın turançılıq məfkurəsi daha çox romantik və mədəni mahiyyətli olmuşdur (10, s.38). Bu mənada Gökalpın ideyalarına söykənən Atatürkün “panturanizm”i də ondan çox fərqlənir. Belə ki, Atatürk bu dövrdəki (1920-1930-cu illər) çıxışlarında panislamizm və panturanizm ideyalarının indiyə qədər heç bir uğur əldə etməməsindən bəhs etmişdir. Atatürkün fikrincə, tək gerçək siyasət milli-ulusal siyasətdir ki, bu mənada “dünyanın bütün türklərini içinə alacaq bir dövlət yaratmaq amacı da gerçəkləşməz düşüncədir” (26, s.40). Atatürkün turançılığa ehtiyatlı mövqeyinin nəticəsi idi ki, həmin dövrdə bəzi türk ideoloqlar (X.Müşkrim və b.) ilk türkçülərdən və turançılardan fərqli olaraq, milləti ancaq soy, dil göstəricilərlə bəirləməyib, ona ayrı-ayrı tarixi, sosial, mədəni təsirlərinin qarşılıqlı məhsulu kimi baxırdılar. Onlar təklif edirdilər ki, “türk millətçiliyi”ndən “türk ulusalçılığı”na, yəni “türk beynəlmiləçiliyi”nə keçilsin: “Bu ulusal sistemin yolçuları başda tanımış tarixçi Xəlil bəy Müşkrim olmaqla, türk

anlayışının ulus yox, irq göstərdiyini deyən “anadoluçular” adlı məktəb də yaratmışdılar. “Anadoluçular” tək bir türk ulusunun yox, ayrı-ayrı türk uluslarının olduğunu deyirlər. Onlar bu düşüncələrini gəlişdirərək Türkiyəni Anadolu adlandırmağı da irəli sürdülər. Onlara görə, “anadolu” sözü ulusal kimliyinə “türk” sözündən daha uyğundur” (26, s.19).

Bizcə, Türk aydınlarının və liderlərinin turançılığa münasibətdə ehtiyatlı mövqe tutmasına əsas səbəblərdən biri həmin dövrdə türk ismiylə tanınan millətlərin, o cümlədən Türkiyə türklərinin dünya müstəvisində istənilən gücə sahib olmamaları idi. Belə ki, türklərin sahib olduğu ən böyük imperiya – Osmanlı İmperiyası dağılmış, digər türk dövlətləri isə Sovet Rusiyası tərəfindən işğal olunmuşdur. Belə bir vəziyyətdə Z.Gökalpın, M.Ə.Rəsulzadənin, Atatürkün və başqa türk böyüklərinin turançılığı daha çox mənəvi bir ölkü-məfkurə kimi qəbul etmələri təbii idi. Bu, onların turançılıqdan imtina etmələri deyil, Atatürkün də qeyd etdiyi kimi, zamanın tələblərinə və Türk millətinin gücünə görə siyasət yürütmək idi. Bu baxımdan çağdaş Türkiyə alimi A.Gökdəmirin aşağıdakı fikirlərinə tamamilə qatılıraq ki, Z.Gökalp, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, Y.Akçuraoglu kimi türk milliyyətçiliyinə, turançılığa öncüllük və xidmət verən aydınların Türkiyənin sərhədlərinin xaricində qalan türk elləri ilə bağlı heç bir tələbdə bulunmamaları ağlabatan deyildir: “Burada əsəf ediləcək şey, aydınların turançı olması deyil, Türkiyənin də, Türk dünyasının da yetəri qədər güclü olmaması və qalib gələməməsidir” (12, s.245).

Bu baxımdan 1920-1930-cu illərdə Rəsulzadənin turançılığa yeni bir açıdan baxması, bu mənada Şərqdəki milli axınlardan olan panturanizmlə Qərbdəki şovinist cərəyanları bir-birindən fərqləndirməsi başa düşüləndir. Çünki Rəsulzadənin fikrincə, Qərbdəki şovinizm-nasionalizm siyasi saldırganı, sosial tutucu ideologiya olduğu halda, Şərqdəki millətçilik isə siyasi qoruyucu, sosial yenilikçi olaydır (26, s.42). Başqa sözlə, ilk dövrlərdə romantik vahid Turan birliyinə qapılan türkçülər, artıq türk irqindən ayrı-ayrı millətlərin və onların da öz müstəqil dövlətlərinin yaran-

masına inanırlar. Rəsulzadə yazır: “Daha romantik, siyasi panturanizm yoxdur, ancaq ulus istəklərini güdən türkçülük vardır... Türk ellərinin özünüanlaması, irq ideologiyasından ulus ideologiyasına keçir, bu da saldırcılığın ideoloji-qurama baxımından da aradan qaldırır” (26, s.62).

Rəsulzadə 1930-cu illərdə yazdığı “Pantürkizm haqqında” məqaləsində isə həm islamçılıq, həm də türkçülük ideyası haqqında çox düzgün nəticəyə gəlmişdir. Onun fikrincə, islam ideyasında dini-siyasi tərəflərin olması sonralar panislamizmdə iki cərəyanın yaranmasına səbəb olmuşdur. Birinci cərəyan ortodoksal-mühafizəkar xarakter daşıyaraq bir tərəfdən xarici hücumlara, başqa tərəfdən isə hər cür yeniliyə qarşı mübarizə aparır, hər cürə “avropalaşmağa” müharibə elan edirdi. İkinci cərəyan islahatçı olub, siyasi yolla Avropa işğallarına qarşı mübarizə apararaq ideologiyaya sahəsində liberalizmi şəraitin tələbləri ilə uyğunlaşdırmağa çalışırdı. Rəsulzadə həmin məqaləsində göstərirdi ki, “panturançıların Marksı” (yəni Y.Akçura) 1928-ci ildə “Türk ili” illik məcmuəsində əvvəlki baxışlarını təhlil edərək yazırdı: “... əgər mən “türk siyasətini” “panturanizm”dən və ya “islam siyasətini” “panislamizm”dən ayıra bilsəydim, onda, əlbəttə, məlum olardı ki, Türkiyə daxilində türk və ya islam siyasəti yeritmək ondan kənarında pantürkist və ya panislamist olmaq demək deyil” (28, s.15).

Türkçülüyn ideoloqlarından olan Z.Göyalp yazırdı ki, bir vaxtlar panislamizm ideyasının müsəlman xalqlarının müstəqilliklərini təmin edəcəyi, müstəmləkə vəziyyətindən xilas olacaqları düşünülürdü (10, s.38). Təcrübə isə göstərdi ki, islamçılıq İslam dünyasında milli ideyanın meydana gəlməsinə əngəl törədir. Milli özünüdərk prosesinin ləngiməsi isə xalqların öz müstəqil dövlətlərinin yaratması fikrinə sipər çəkmək demək idi. Məhz belə bir dövrdə də türkçülük ön plana keçdi.

M.Ə.Rəsulzadənin yolunu davam etdirən M.B.Məmmədşad isə “Milli Azərbaycan hərəkatı” (1938) əsərində Azərbaycan türkçülüyn ideyasının yaranması və təkamülü ilə yanaşı, mühacirət dövründə türkçülük və turançılığın türk xalqları üçün hansı: siyasi, yoxsa

mədəni birlik mənası daşması ilə bağlı mövcud olan fikirləri dəyərləndirməyə və bu məsələdə tutduğu mövqeyi ifadə etməyə çalışmışdı. O yazırdı ki, hələ çar Rusiyasının dağılması ərəfəsində türkçülər və turançılar vahid türk dövlətinin qurulması istəyində bulunsalar da, bunun imkansız olduğunu anlamışdılar: “Rusiyanın xarabalıqları üzərində vahid deyil, ayrı-ayrı türk dövlətləri qurulur və yaxud qurulmaq istənilir. Dünya türklərinin geopolitik vəziyyəti, coğrafi vəziyyət etibarilə dağınıq və bir-birilərdən uzaq olmaları, onları ayrı-ayrı dövlətlər qurmağa sövq etmişdi. Doğrudur, “Müsavat” fırqəsi bu vəziyyəti nəzərə almış və bu milli dövlət prinsipini dilə gətirərkən bir gün bu dövlətlərin federasiya yarıdacaqlarını təsəvvür etmişdi. Fəqət o “bir gün” uzaq, bu gün isə yaxın idi. Türk dünyasının geopolitik vəziyyəti, mədəniyyət və kultür xüsusunda eyni məfkurə, qayə və taktikaya sahib müxtəlif türk ellərini siyasi-dövlətçilik sahəsində məhəlli yurdçuluq-vətəncilik yoluna sövq etmişdi” (16, s.201-202). Onun fikrincə, bir bütün halda başlayan türk milli hərəkatının ayrı-ayrı yurdçuluq və milli dövlətçilik halına gəlməsində siyasi, coğrafi, iqtisadi və strateji səbəblər mühüm rol oynamışdı.

Məhz bunun nəticəsidir ki, Türkiyədə milli hərəkata başlayanlar yalnız Anadolu türklərini düşünmüş, onların proqramında Türkiyə xaricindəki türklərdən bəhs olunmamış, hətta Türkiyə Misaqi-Millini gerçəkləşdirmək üçün Qərbi Avropa imperialistləri ilə döyüşdə Türkünstan, Kırım, İdil-Ural və Azərbaycan türklərinin mübarizə apardıqları Rusiya ilə müttəfiq olmaq məcburiyyətində qalmışdı. Türkiyə Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra da bu proses davam etmiş və türk birliyi uğrunda mübarizə aparan “Türk ocağı” əvvəlcə fəaliyyətini Türkiyə ilə məhdudlaşdırmış, daha sonra isə bir müddət qapanmışdır: Məmmədşad yazırdı: “Artıq Türkiyədə bir Türkiyə türkçülüynü doğmuşdu və bu halın cığırından sapmış bir xətası olmaq üzrə “Anadolu millətçiliyi” epizodu da müşahidə edilmişdi. “Anadolu” məcmuəsi ətrafında toplanan bir qrup ziyalılardan ibarət zümrənin irəli sürdüyü iddiaya görə türklük bir millət deyil, bir irqdir və bu irqə Anadolu, Azərbaycan,

Türküstan və i.a. kimi millətlər daxildir” (16, s.206). Doğrudan da, bu dövrdə türkçülüyn ideoloqu sayılan Z.Gökalp belə türkçülüyn və turançılığın real siyasi-ideoloji hədəfi kimi türkiyəçiliyi götürmüşdü. Onun fikrincə, uzaq gələcəkdə oğuzçuluq və daha sonra turançılıq mümkündür ki, bu isə daha çox siyasi deyil, mədəni birlik mahiyyətli idi (10, s.38). Gökalpın bu fikirlərini əsas tutaraq M.B.Məmməd-zadə qeyd edirdi ki, bu mənada artıq türkçülük-türk birliyi kimi romantik turançılıq da əski mənasını tamamilə dəyişdirmişdi.

O yazırdı ki, türkçülük və turançılıq mə-sələsində “Müsavət”ın 1938-ci ildə qəbul etdi-yi “Yeni proqram əsasları”na görə, ümumi türkçülükə Azərbaycan türkçülüynü ideal bir surətdə birləşdirməyə nail olmaqdan ibarətdir. Yəni müsavətçilər da türk mədəni birliyinə sadıq və bağlı qalmaqla yanaşı, müstəqil Azər-baycan türkçülüynü ideyasını müdafiə edirlər: “Müsavətçilik böyük türk kultürünə bağlı, mil-li, mədəni və insani dəyərləri mənimsəyən, hürriyyət, cümhuriyyət və istiqlal idealına sadıq Azərbaycan vətənsəvərlidir. Böyük türk-lüyə mənsub bir məmləkət olması səbəbilə Azərbaycan digər türk elləri ilə kultürel surətdə bağlıdır. Bu bağlılığın bundan əvvəl olduğu kimi, bundan sonra da qorunmasını müsavətçi-lik ciddiyyətlə müdafiə edər” (16, s.209).

Bununla da, Azərbaycan Milli İdeyasını müdafiə edən M.B.Məmməd-zadə və başqa müsavətçilər hesab etmişdilər ki, azərbaycan-çılığın tarixi bir missiyası vardır. Həmin missi-ya “Müsavət”ın “Yeni proqram əsasları”nda öz əksini belə tapmışdı: “Azərbaycan qədim zamanlardan bəri tarixin müxtəlif dövrlərində özünəməxsus siyasi varlıq göstərərək müstəqil dövlət halında yaşamışdır. Azərbaycan xalqı isə müasir millət olmaq üzrə zəngin bir kultür həyatına malik bulunmuş və bunun məntiqi nəticəsi olaraq siyasi bir ideal daşmışdır. Bu ideala tərcüman olan milli Azərbaycan “Müsavət” xalq firqəsi 1918-ci ildə milli Azərbaycan Cümhuriyyəti istiqlalının elanındakı təşəbbüs-ü, bu təşəbbüsün fikirdən işə keçirilməsi yo-lundakı fəaliyyəti və nəhayət, qızıl rus istilasına qarşı milli mücadilə işində göstərdiyi yol göstərənliyi ilə bütün azərbaycanlıların biricik siyasi təşəkkülüdür” (16, s.209).

Hesab edirik ki, hazırda Turan adı altın-da vahid Türk dövləti yaratmaq mümkün deyil. Amma bu o demək deyil ki, biz turançılıq ideyamızdan əl çəkməliyik. Turan bizim mə-nəvi-mədəni anlamda birliyimizi ifadə edir. Bu, siyasi deyil, daha çox kütləvi bir birlik-dir. Bu baxımdan Rəsulzadənin də irəli sürdü-yü kimi, Türk xalqlarının birliyi yalnız müstə-qil Türk dövlətlərinin birliyi şəklində olmalı-dır. Yəni də, Rəsulzadənin təbrincə desək, Türk xalqları əvvəlcə azadlıqlarını əldə edib müstəqil olmalı, daha sonra hər hansı ittifaq, federasiya halında birləşməlidirlər. Çünki Rə-sulzadənin fikrincə, 28 Mayda “Turanın mərkəzində Azərbaycan” adlı bir ölkə yaranmış-dır ki, “yeni Turanın açarı” ondadır. Yeni Azərbaycan Türk ocağı, əski Türk yurduudur. Ona görə, Türkiyə türkçüləri başda Gökalp olmaqla turançılığı nəzəri şəkildə yaymaqda ikən, Azərbaycan turançıları bunu siyasi bir fəlsəfə kimi qəbul edərək qurduqları milli si-yasi partiyanın prinsipi elan etmişdilər. Bu si-yasi fəlsəfəyə görə, bütün müsəlmanları “İs-lam birliyi” altında birləşdirmək mümkün de-yilsə ancaq bütün türklər öz aralarında böyük dünya federasiyasına nümunə olmaq üzrə bir Türk federasiyası yarada bilərlər.

Milli aydınımız onu da qeyd edirdi ki, Azərbaycan türkləri yalnız türkçü və demokrat deyil, həm də Türk birliyi tərəfdarıdırlar – gələ-cəkdə Türk Federasiyasının yaranmasını istə-yirlər: “Bizim federalist, türkçü və demokra-tizm məsləkimiz milli-demokrat məsələsidir. Demokratlığımız radikalizm dərəcəsinə qədər vardır. Millətin qüvvətli bir birləşdirici ümumi cəhətini yalnız dinə deyil, xalqın “dili dilimdən, dini dinimdən» deyərək özünəməxsus sağlam hiss-lə dərk elədiyi düsturda görürüz. Bu mülahizə ilə biz məfkurəmizdə böyük bir türk millətinin bir gün gəlib də bir Türk Federasyonu qurmaqla bütün görmək istəyirik! Bu ittihadın bəşər mədə-niyyəti sərgisinə qiymətli bir milli kultür bəxş edəcəyinə əminiz!” (2, s.51). Beləliklə, Azər-baycan Cümhuriyyət dövründə M.Ə.Rəsulzadə milli-demokratik cərəyanın əsasını təşkil edən türkçülük, islamçılıq, müasirləşmək ideyalarına sadıq qalmaqla yanaşı, gələcəkdə türk millətlə-rinin Türk Federasiyası yarada bilməsinin mümkünlüyünü də irəli sürürdü. Bu gün biz də

bir Azərbaycan türkü olaraq hesab edirik ki, Türk-İslam birliyi adı altında müsəlman olmayan digər türklərin, yəni xristian türklərin, buddist türklərin, şamanist türklərin Türk Birliyindən kənarında tutulması da qətiyyənlə doğru deyildir (8, s.25-267).

Nəticə

Beləliklə, M.Ə.Rəsulzadənin fəlsəfəsində türkçülüğü iki anlamda dərk etməliyik: Birincisi, Türkçülük milli-məhəlli xarakter daşıyır və Azərbaycan türkçülüğünü özündə ifadə edir. Bu halda da türkçülük və azərbaycançılıq bir-birinin eynilidir. 1918-ci ildə qurulan Türk Cümhuriyyətinə “Azərbaycan” adı verilərkən də məhz bu eynilikdən çıxış edilmişdir. Doğrudur, o zaman “Azərbaycan” sözü hərfi mənada daha çox “odlar yurdu” kimi başa düşülmüşdür. Ancaq çox maraqlıdır ki, bu zaman türkçülük üst-üst düşən əsas məsələ kimi “tarixi-coğrafi Azərbaycan”da əsasən Oğuz, qismən də Qıpçaq Türk boylarının vahid millət kimi eyni dilə, mədəniyyətə, ədəbiyyata, adət-ənənələrə, tarixə, fəlsəfəyə sahib olması mühüm rol oynamışdır. Bu baxımdan “Azərbaycan” anlayışının farsca “odlar yurdu” kimi uyduurulmuş izahı belə, heç bir məna kəsb etməmişdir və bu gün də etmir. Çünki, “Azərbaycan Cümhuriyyəti” adıyla yanaşı ortaya çıxan Oğuzistan, Xəzəristan adları da əslində bir-birinin eynidir. Bu zaman Azərbaycan” sözü hərfi mənada da “odlar yurdu” deyil, elə Oğuzlar ölkəsi, Xəzərlər ölkəsi, Türklər ölkəsi deməkdir.

İkincisi, Türkçülük turançılıq anlamında ümum türklüyü (Türk fəlsəfəsini, Türk dünyagörüşünü) ifadə edir və Türk xalqlarının ortaq tarixə, fəlsəfəyə, ədəbiyyata, dünyagörüşə sahiblənməsinə əsaslanır. Bu halda isə türklük Azərbaycan türklüyü (azərbaycanlılıq) ilə yanaşı digər milli-məhəlli Türk ideyalarını (Türkiyə türklüyü, Qazaxıstan türklüyü, Tatarıstan türklüyü, Uyğuristan türklüyü, Krım türklüyü, Özbəkistan türklüyü, Başqırdıstan türklüyü və b.) özündə ifadə edir. Bu prizmadan yanaşsaq, Türk dünyagörüşünün, Türk fəlsəfəsinin son əsrdə yalnız Türkiyə türklərinin boyununa biçilməsi, buna uyğun olaraq

da Türk mədəniyyəti, Türk dili, Türk fəlsəfəsi, Türk tarixi dedikdə, ancaq Türkiyə türklüyünü başa düşmək yanlışdır. Türkiyə türklüyü də milli-məhəlli türklük ideyalarından biri olub, ümum türklüyün sadəcə bir parçasıdır. Yəni Türkiyə türklüyü digər milli-məhəlli türklük ideyalarından (Azərbaycan türklüyü, Qırğızıstan türklüyü, Uyğuristan türklüyü, Tatarıstan türklüyü, Başqırdıstan türklüyü, Krım türklüyü və b.) biri olub, sadəcə son əsrdə, xüsusilə M.K.Atatürkün sayəsində öz müstəqilliyini qoruyub saxlaması və türklüyün ümid qalası kimi mövcudluğuna görə ön plana çıxmışdır.

Bu baxımdan bugünkü Azərbaycan Respublikasında dilimizin adının Azərbaycan dili deyil, Türk dili adlandırılması, siyasi anlamda azərbaycanlı olmaqla yanaşı Türk kimliyimizin ifadə edilməsi tələblərinin irəli sürülməsinin milliyyətçilik, ya da millətçiliklə aşağı-yuxarı heç bir əlaqəsi yoxdur. Bu, ilk növbədə Türk dünyagörüşünə, Türk tarixinə, Türk fəlsəfəsinə, Türk ədəbiyyatına, Türk dövlətçiliyinə bağlılıqdan irəli gələn zərurətdir. Çünki dövlətimizin adı ilə (Azərbaycan) dilimizi, ədəbiyyatımızı, tariximizi, dövlətçiliyimizi məhdudlaşdırmaqla əslində özümüz öz əlimizlə düşmənlərimizə əsaslı bəhanələr vermiş oluruq. Hər halda dövlətin adı ilə bağlı olan anlayışlarla bir milləti, onun dilini, ədəbiyyatını ancaq müəyyən bir çərçivədə ifadə etmək mümkündürsə, ancaq hər hansı bir ideya, dünyagörüş əsasında isə onun sərhədləri daha da genişlənilir. Bizcə, bu anlamda “Azərbaycan” ideyası daha çox tarixi-coğrafi Azərbaycanı, həmin tarixi-coğrafi Azərbaycanda yaşayan türk, qeyri-türk bütün etnosları vahid mədəniyyət, dövlətçilik çatısı altında bütünləşdirdiyi halda, ancaq onu Türk dünyagörüşündən, Türk dövlətçilik ənənələrindən uzaq tutmaq əsas nüvədən məhrum etmək deməkdir.

Türk dünyagörüşünə əsaslanmayan, yəni milli nüvəsi Türklükdən uzaq tutulan “Azərbaycan” ideyası isə o deməkdir ki, onun ən yaxşı halda varlığı təqribən 100 il civarındadır. Onsuz da, bunu anti Azərbaycan, anti Türk düşmənləri hər fürsətdə dilə gətirirlər, yazırlar. Belə olduğu təqdirdə, dilimizin Türk dili, ədəbiyyatımızın Türk ədəbiyyatı, fəlsəfi

fikrimizin Türk fəlsəfi fikir tarixi adlandırılmasının qəti əleyhinə olub yeri gəldi gəlmədi, anlamı oldu, ya da olmadı hər şeyi yalnız “Azərbaycan” anlayışı çəçivəsində görmək doğru deyildir.

Bir şey unutmamaq olmaz ki, 100 il öncə “Azərbaycan” ideyasını ortaya atıb onu bir Türk dövlətinin rəsmi adı halına gətirənlər üçün başlıca qayə Azərbaycan türklərini, o

cümlədən də digər etnosları vahid bir çatı (mədəni, dil, adət-ənənə, iqtisadi, tarixi və s.) altında tutmaq olmuşdur. Ancaq bütün hallarda ilk dəfə siyasi məfkurə kimi ortaya atılan “Azərbaycan” ideyasının da əsas canı, qanı, ruhu bir sözlə, hər şeyi Türk dünyagörüşü, Türklük/Turançılıq fəlsəfəsi idi. Bu qətiyyənlə dəyişə bilməz, dəyişməməlidir də.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Akçura Yusif. Türkçülüyn tarixi. Bakı, Qanun, 2010
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar). I c. Bakı, «Azərbaycan» nəşriyyatı, 1998
3. Azərbaycanın türkçülük və azərbaycançılıq problemləri. Bakı: Ay-Ulduz, 1998
4. Baykara Hüseyin. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı, Azərənəşr, 1992
5. Balayev Aydın. Məmməd Əmin Rəsulzadə (1884-1955). Bakı, Çıraq, 2012
6. Cəfəroğlu Əhməd. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Mütərcim, 2008
7. Düzdağ Ertuğrul. Türkiyede islam ve irkçilik meselesi. İstanbul, Cihad, 1976
8. Ələkbərli F.Q. Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi (XIX-XX əsrlər). II hissə. Bakı, “Elm və təhsil”, 2020
9. Əhmədli Rafail. Azərbaycan milli-demokratik dövlətçilik məfkurəsi: türkçülük, müasirlik, islamçılıq. Bakı, «Elm», 2007
10. Gökalp Ziya. Türkçülüyn əsasları. Bakı, Maarif, 1991
11. Gökalp Z. Türkleşmək, islamlaşmaq, muasirleşmək. İstanbul, Akvaryum, 2005
12. Gökdemir Ayvaz. Düşüncə tariximizden portreler. İstanbul, «Bayrak», 2005
13. Qarayev Yaşar. Tarix: yaxından və uzaqdan. Bakı, «Sabah», 1996
14. Qurbanov Şamil. Cəmaləddin Əfqani və türk dünyası. Bakı: 1996
15. Hüseyinov Şirməmməd. Müstəqilliyin çətin yolu... Biz hara gedirik. Bakı: Azərənəşr, 1996
16. Məmmədzadə Mirzə Bala. Milli Azərbaycan hərəkəti. Bakı: Nıcat, 1992
17. Mehmetzade M.B. Mehmet Emin Resulzade. “Azerbaycan” mecmuesi, №12 (36). Ankara, 1955
18. Mirzə Rasim. Türkçülüyn babası (Əlibəy Hüseyinzadənin fikir dünyası). Bakı: Elm, 2000
19. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. Əsərləri. V cild (1918-1920, aprel). Bakı, “Təhsil”, 2014
20. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (1909-1914). II cild. Bakı: Şirvanəşr, 2001
21. Resulzade M.E. Azerbaijan Cumhuriyeti. İstanbul: 1990
22. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı: Elm, 1990
23. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. II cild (1909-1914). Bakı, “Təhsil”, 2014
24. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (1909-1914). II cild. Bakı: Şirvanəşr, 2001
25. Rəsulzadə M.Ə. Qafqaz türkləri. Bakı, Təknur, 2012
26. Rəsulzadə M.Ə. Panturanizm. Qafqaz sorunu. Bakı, “Təknur”, 2012
27. Rəsulzadə M.Ə. Milli birlik. Bakı, «Çıraq» nəşriyyatı, 2009

28. Rəsulzadə M.Ə. Pantürkizm haqqında // Türk dünyası, Bakı, 1991, №1
29. Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Siyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı, Gənclik, 1990
30. Rəsulzadə M.Ə. Nəsim bəy Yusifbəyli. "Odlu Yurt" dərgisi, 1929, № 3
31. Yaqublu Nəsiman. Məmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı: Gənclik, 1991

Rəyçi:

**Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru
Mirmüstəqil Ağayev**

Göndərilib: 08.02.2024

Qəbul edilib: 16.02.2024